

Искендерова С., фил. илим. доктору, профессор
Садыралиева Г.Э., фил. илим. кандидаты
К.Карасаев атн. БГУ

МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» СӨЗДҮГҮНДӨГҮ МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА «АДЕП» КОНЦЕПТИСИНИН РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ВОСПИТАННОСТЬ» В ПОСЛОВИЦАХ В СЛОВАРЕ М.КАШГАРИ «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТЮРК»

Аннотация: Бул макалада түрк элдеринин улуу инсаны Махмуд Кашкаринин «Дивану Лугати-т түрк» сөздүгүнүн ичиндеги макал-лакаптардагы «адеп» концептиси талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: адеп, макал, лакап, концепт, фрейм, слот,

Аннотация: В статье рассматривается концепт «воспитанность» в пословицах и поговорках которые встречаются в словаре Махмуда Кашгари «Дивану лугат –ит тюрк»

Ключевые слова: вежливость, пословица, поговорка, концепт, фрейм, слот.

Элдин чоң байлыгы – тил! Сөздө миндеген жылдарды кучагына алган адамзаттык идеялардын жана тажрыйбалардын сан жегис байлыгы камтылган. Ошону менен бирге дүйнө элдеринин бардыгында ошол чексиз ойлор, идеялар улуттун көрөңгөсү болгон макал-лакаптардын тереңинде сакталып, тилде өзүнчө бир жашоо мыйзамы катары жашап келет.

Бул макалада түрк элдеринин улуу инсаны Махмуд Кашкаринин «Дивану Лугати-т түрк» сөздүгүнүн ичиндеги макал-лакаптардагы «адеп» концептиси талдоого алынат.

Концепт – адамдын акыл-эстик, руханий же метриалдык чөйрөсүнө тиешелүү болгон түшүнүктөрдүн сөздүк белгисинин мазмундук жагы. Ошону менен бирге бул түшүнүк элдин жашоо-турмушунда тарыхый уңгуга ээ болуп, социалдык жана субъективдик мааниге өтүп, коомдук тажрыйбасында калыптанып, өзүнө жакын башка түшүнүктөр менен айкашып, карама-каршы коюлат.

Концепт когнитивдик лингвистиканын негизги түшүнүгү болуп саналат. Концепттин изилденин аспектилерине жана методдоруна жараша, концептуалдык маанинин репрезентациялык ыкмасы боюнча ар кандай изилдөө багыттары түзүлгөн:

Логикалык багытта – концепт бардык түшүнүктөргө тиешелүү болгон тилдин логикалык бирдиги каралат;

Когнитивдик багытта – концептуализациянын жана категоризациянын негизги маселелери, концепттин табияты жана структурасы, концепттин типтери, билимди берүүнүн ыкмалары каралат;

Когнитивдик –дискурстук багытта түшүнүктөр когнитивдик-дискурстук ыкмада каралып, тексттик деңгээлде изилөөгө алынат. Албетте дискурс текст ме-

нен чектелбейт, коммуникациянын социалдык контекстин, кептин кабылданышы сыяктуу маселелери иликтөөгө алынат;

Лингвомаданияттык багытта концепт өзүнүн ичинен эки багытка бөлүнөт: биринчисинде, концепт – адамдын менталдык дүйнөсүндөгү негизги орунду ээлесе, экинчисинде, концепти туюндуруучу каражат болуп тил саналат. Лингвомаданияттык концепттин тилдик экспликациясынын формасын лексемалар, фразеологизмдер, макал-лакаптар, афоризмдер түзөт [3]

Макал-лакаптар бир эле доордун жемиши болбостон, элдин тарых менен тыгыз байланышып, элдин философиясын, адеп-ахлагын, психологиясын, дүйнө таанымын чагылдырып турат.

Макал-лакаптардын көпчүлүгү адамдын адеп-ахлактык табиятына, башкача айтканда, жакшылык, жамандык, боорукерлик, намыс, уят сыяктуу түшүнүктөргө багытталган. Алардын бардыгы курч, акыл ойду камтып, адам жашоосун жөнгө салуучу мыйзам катары эл арасында жашап келет.

Жашоодогу бакыт түшүнүгү дайыма адамдын алган тарбиясына жан дүйнөсүнүн тазалыгына жараша кабылданат, ошону менен бирге намыс, адилеттүүлүк менен жашаган адам гана бактылуу боло алат. Мына ушундай ойлорду далилдөө максатында, түрк элдеринин энциклопедиясы болгон Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү «адеп» концептисин талдоого алабыз.

Бул сөздүк жөнүндө автор өзү, Махмуд Кашкари, мындай деп айтканы бар: «Мен бул китепти алфавиттик тартипте түзүп, аны макалдар, рифмалык сүйлөмдөр, лакаптар, ырлар жана башка чыгармалардын алынган үзүндүлөр менен кооздодум. Мен

кыйын нерсени жеңилдеттим, түшүнүксүз нерсени түшүндүрдүм, көп жыл бою эмгектендим. Сөздүккө окурмандарга түрк элдеринин билими жөнүндө кабар берүү үчүн ар кандай ырларды киргиздим, алар бактылуу жана бактысыз күндөрү колдонгон макалдарды киргиздим» [1].

Адеп – тартип, ызаат, сылыктык, сыпайылык, уят деген түшүнүктөрдү камтып турат: *Адеби жок жигит, жүгөнү жок атка окшош. Адеп көркү – адеп.* Кыргыз тилинде адепке байланышкан бир катар макалдарды кезиктирүүгө болот.

Сөздүктөн алынган макалдардагы адеп концептисин үч фрейм (фрейм- адам аң сезиминде сакталган түшүнүктөрдү уюштуруу ыкмасы) менен түшүндүрүүгө болот: «Адептүүлүктүн жакшы жактары», «Адептүүлүктүн жаман жактары», « Адептүү болууга үндөө»;

Адептүүлүктүн жакшы жактары: *Бош нерсенин ээси болбойт; Бирден-бирден миң болор, тама-там көл болор; Бир карга менен кыш келбес; Эр кишинин сөзү бир, ээрдин көгү үч; Мунайбаган эр шумкар тутар, шааппаган эр туйгун тартар.*

Адам жашоодо жакшы нерсеге, жакшы атка ээ болуш үчүн бир катар иштерди аткарып гана жете алат. Ошондуктан өмүр бою башкаларга да терс таасирин тийгизбеген иштер менен алек болушу керек экендиги жогорку макалдарда таасын айтылат. Көбүнчө, кыргыздын «Сабырдын түбү сары алтын» деген макалы менен үндөшкөн маани-маңызды байкоого болот.

Адептүүлүктүн жаман жактары: *Адам текеберленсе, азабын тартаар; Адепсизден кут чертилет Жалкоолук: Эрикчээлге эшик – арт; Эрикчээлдин башы кандуу.*

Өзүн коомдо сылык алып жүрүү менен катар, эмгекчил болууга үндөгөн бул макалдарда адепсиздиктин жаман жактарын да ачык көрсөтө алат.

Адептүү болууга үндөө: *Адептүүлүктүн башы тил; Бөрү кошунасын жебейт; Адам уулу өлөт, бирок жакшы аты калат; Өзгөнүкүн өзүмдүкү деп санаба; Алптар менен алышпа, бектер менен чалышпа; Өгүз болор музоо кезинде белгилүү;*

Жогорудагы макалдарда адептүүлүктүн негизги белгиси катарында тил каралат. Адептүү тил адамдын жалпы тарбиясы, билими жөнүндө кабар берет, ошондуктан пикир алышууда алды менен сылык сүйлөө абзел. Ошону менен бирге макалдарда башка адамдарды сыйлап, өзүмчүл болбоого үндөгөн маани-маңыз жатат.

Эмгекчилдик: *Жаз кыйналган – кыш кубанат; Тикпей өнбөс, тилебей болбос; Жашында мээнет кылган, Карыганда сүйүнөөр; Тегирменде туулган чычкан, Күн-*

дүн күркүрөгөнүнөн коркпойт; Эмгек текке кетпес. Бул макалдардан көрүнүп тургандай, жакшы жашоонун белгиси – эмгекчилдик. Эмгекчилдикти *эмгек, мээнет, жумуш* сыяктуу сөздөр аркылуу туюндуруп, анын аткарылышы жаз, кыш күз мезгилдери менен байланыштырат.

Билимдүүлүк: Бакыт белгиси – билим; Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө билимге байланышкан сөздөр өтө арбын. Билимди –бакыттын белгиси кылып көрсөткөн бул макал абдан таамай айтылган. Жыйынтыгында жашоодо билим бакыттын ассоциациясын түзөт.

Коомдо бул макалдарда берилген адептүүлүк белгилери адам баласын дайыма ойлондуруп, мамлекеттик деңгээлде да атайын иш-аракеттер жүргүзүлүп келет. Буга далил катары, Кыргыз Республикасында быйылкы жыл, 2017-жыл, «Ыйман, адеп жана маданият» жылы деп жарыяланды. Атайын программалар иштелип чыгып, бир катар иш-чаралар өткөрүлүп жатат.

Ошентип, кыргыздын улуттук бейнесинде жүрүм-турум эрежелери, жакшы манералар адамдын адептүүлүгүнөн кабар берет. Социумдун жашоосуну маданияттык параметрин жөнгө салган Баалулуктардын жыйындысы анын дүйнө таанымында чагылдырылат. Кандай гана маданият болбосун, өзүнүн конкреттүү тарыхы боюнча, кандайдыр бир өзөктүн тегерегинде маданияттын тиби жана чындыкты руханий-практикалык жактан кабылдоосу пайда болот. Кыргыз маданиятына мүнөздүү болгон көрүнүштөрдүн бири – адептүүлүктүн бирден бир бир категориясы болгон улууларды урматтоо, ата-энени сыйлоо сыяктуу эрежелер улуттун баалуулугун түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда лингвомаданияттык аспектиде талдоого алынган Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү макал-лакаптардын бардыгы кыргыз элинде кеңири тараган макал-лакаптарына дал келет. Ошондой эле маданияттын өзөгүн түзгөн адептүүлүккө байланышкан макал-лакаптар чоң философиялык, психологиялык ойлорду камтып, кылымдар бою элдин кебинде сакталып келет.

Адабияттар:

1. Махмуд Кашгари. *Түрк тилдеринин сөздүгү - Дивану Лугат ит-түрк: I том / Которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков; баш сөздү жазган А.Акматалиев.* - Б.: Avrasyapress, 2011.

2.Махмуд Кашгари *Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы).* / Которгондор: Абдувалиев И., Акматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. - Б.: Бийиктик, 2013. -512 б.

3. Колесов, В.В. *Язык и ментальность.* -СПб., 2004. 235 с.